

A motivált szójelentéstől a konvencionális megnevezésig

Kosztolányi Dezső és Friedrich Nietzsche nyelvelméletének analóg vonásai

Nietzsche, a filozófus és Kosztolányi, a költő. Vagy Nietzsche, a költő, és Kosztolányi, a filozófus? Kosztolányi kijelentései alapján e második meghatározás éppoly helyénvalónak tűnhet. Nietzsche, „a német nyelv utolérhetetlen varázslójára”¹ ugyanis nem pusztán filozófusként, hanem költőként, nyelvművészként tekintett, önmagát pedig nemcsak költőnek és művésznek, de gondolkodónak is tartotta.² A két életmű lényegi elemeit figyelembe véve mégis egyértelműnek tűnik, hogy a nyelvhez Nietzsche filozófusként, míg Kosztolányi művészként viszonyult. Noha „Kosztolányi szerint a stílművész és a gondolkozó az író két, összetartozó és egymást föltételező oldala”³, nem művelt módszeresen építkező, szakszerű filozófiát. Nietzsche műveiben sem elsősorban az „eszme”, sokkal inkább a művek nyelvisége, költőisége, esztétikai értéke ragadja meg.⁴ Igaz ugyan, hogy a nyelvről elméleti igénytel és tudatossággal írt és gondolkodott, művészetének „anyagához” mégis elsősorban íróként, költőként, műkedvelő nyelvészként és nyelv művelőként közelített. Míg Nietzsche-nél a nyelv elsősorban az igazság kérdésével függ össze, addig Kosztolányinál a nyelvben egy új, költői világ feltárulásának lehetősége rejlik. A kiindulási alap – a német filozófiai tradíció dogmáinak tagadásából építkező nyelvkritika Nietzsche-nél, illetve a romantikusok nyelvszemléletét folytató ontológiai nyelvszemlélet Kosztolányinál⁵ – tehát eltérő. Különböző a levont következtetés is: míg Nietzsche-nél a nyelv eredendően metaforikus jellege az igazság megismerhetetlenségéhez vezet, addig Kosztolányi – noha a nyelvet teljes egészében nem uralható létezőnek tekinti – mindvégig hisz a nyelv társalkotói szerepében.⁶ Igaz ugyan, hogy a nyelvhez más-más oldalról közelítettek, és így az eltérő kérdésfeltevésekből adódóan különböző válaszok, következtetések születtek, dolgozatomban mégis amellet szeretnék

¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Az idegen nyelvről*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. Bp.: Osiris 1999. 258.

² Erre mutat rá tanulmányában Németh G. Béla. (NÉMETH G. Béla: *Szerep, játék, föltételeesség. Kosztolányi fölfogásának néhány eleme*. In: *A rejtőző Kosztolányi. Esszék, tanulmányok*. Szerk. MÉSZ Lászlóné. Bp.: TkvK. 1987. 16-27.)

³ LENGYEL András: „Csillogó felületek gyöngyhalásza” (*Kosztolányi Dezső nietzschei „vázgondolatai”*) In: Uő: *Játék és valóság közt. Kosztolányi-tanulmányok*. Szeged: Tiszatáj Alapítvány 2000. 55.

⁴ Ez tükröződik a *Zarathustra* fordításáról írott tanulmányában is. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Zarathustra*. In: Uő: *Ércnél maradandóbb*. (S.a.r. RÉZ Pál). Bp.: Szépirodalmi 1975. 428-429.

⁵ Kosztolányi nyelvszemléletének alapvető vonásaival kapcsolatban l. Szegedy-Maszák Mihály tanulmányát. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Kosztolányi nyelvszemlélete*. In: *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*. Szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Bp.: Anonymus 1998. 259-271.

⁶ Vö. KULCSÁR SZABÓ Ernő: *A nyelv mint alkotótárs*. In: Uő: *Beszédmód és horizont. Formációk az irodalmi modernségben*. Argumentum 1996. 228-310.

érvelni, hogy Nietzsche és Kosztolányi fölfogása az attitűdbeli különbségek ellenére sajátos analógiát mutat.

Jogosan vetődik fel a kérdés: mely ponton érintkezhet egymással két, külső körülményeiben egymástól ennyire eltérő nyelvszemlélet? Úgy vélem, hogy nézeteik hasonlósága mindenekelőtt a megértés eredendően nyelvi természetének hangsúlyozásában, illetve a szóról vallott felfogásban, a hangalak és jelentés egymáshoz való viszonyának leírásában, a szó és referense közti viszony meghatározásában mutatkozik meg. A két szerző nyelvszemléletét vizsgálva valószínűleg csupán analógiáról, és nem hatásról beszélhetünk. Ennek okai egyfelől a korabeli recepció alapvető irányultságában, másfelől magában a nietzschei nyelvfilozófiában gyökereznek. Noha a nietzschei nyelvfilozófia dokumentumainak – az 1873-ban írott *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című pamfletnek, illetve *Az antik retorika vázlat*a című 1874-es előadásnak – első német kiadása 1903-ra, illetve 1912-re tehető⁷, a korabeli magyarországi Nietzsche-recepciót nem nyelvelméleti kérdések foglalkoztatják. A század első évtizedében megjelenő Nietzsche-fordítások – az 1907-es *Túl az erkölcs világán*, az 1908-ban megjelenő Zarathustra-fordítás, illetve az 1910-ben kiadott *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus* –, továbbá a Nyugatban megjelenő tanulmányok azt mutatják, hogy a magyar recepció a német recepció súlypontjai mentén orientálódik, és nem reflektál nyelvelméleti kérdésekre.⁸ A nietzschei filozófia korábban marginális területének tekintett nyelvfilozófia felé csak a 20. század második felében fordul az érdeklődés. „Azt, hogy e területet mennyire elhanyagolták és elvetették mint a Nietzsche-értelmezés központi problémáihoz vezető lehetséges főutat, világosan bizonyítják a bibliográfiai adatok: a témával foglalkozó kevés könyv egyike, egy nemrégiben megjelent német mű, Joachim Goth *Nietzsche und die Rhetorik* (Tübingen, 1970) című munkája, egy Ernst Robert Courtiusra visszavezethető feltevésből indul ki, szigorúan megmarad a stilisztikai leírás keretei közt, és semmilyen igényt nem mutat az értelmezés

⁷ Tudomásom szerint a vizsgált műveket Elisabeth Förster-Nietzsche adta ki először a Nietzsche's Werke sorozat keretében: NIETZSCHE, Friedrich: *Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne* (Zusammenhängende Niederschrift). In: Uő.: *Nachgelassene Werke aus den Jahren 1872/73 – 1875/76*, Leipzig: Neumann 1903 (2. neugestelte Ausgabe), 189-207. (Nietzsche's Werke, X. Band); NIETZSCHE, Friedrich: *Rhetorik*. In: Uő.: *Philologica* 2. (Hrsg. CRUSIUS, Otto), Leipzig: Kröner 1912, 237-268. (Nietzsche's Werke, XVIII. Band).

⁸ A magyar Nietzsche-recepció alapvető irányultságát jól tükrözi a magyar Nietzsche-bibliográfia. (LACZKÓ Sándor: *A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-1995-ig*. In: KÖSZEGI Lajos (vál., szerk.): *Nietzsche-tár. Szemelvények a magyar Nietzsche-irodalomból 1956-ig*. Veszprém, 1996. 563-588.) Azt, hogy a korabeli recepció nem foglalkozott érdemben Nietzsche nyelvelméleti munkáival mutatja az is, hogy az *Über Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne* című cikkre még mint kiadatlan írásra utal Fülel Lajos *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus* című 1910-es Nietzsche-fordítás előszavában, holott az már 1903-ban megjelent Németországban. (NIETZSCHE, Friedrich: *A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus*. Ford., Bev. FÜLEP Lajos, Bp.: Franklin, 1910. 29.)

tágabb kérdéseinek vizsgálata iránt.”⁹ Noha Paul De Man 1979-es Nietzsche-tanulmányai döntő fordulatot hoztak a nietzschei nyelvfilozófia értelmezésében, úgy tűnik, hogy a nyelvkérdés vizsgálata csak a 20. század utolsó évtizedében válhatott az életmű központi területévé: „A diszkurzív hangsúlykülönbségek ellenére megállapítható, hogy Nietzsche szerteágazó és igen ellentmondásos befogadásának jelenleg abban a horizontban képződnek a legtermékenyebb kérdései, amely a gondolkodástörténet későmodern nyelvi fordulata nyomán létesült s amelyben a metafizikai hagyomány dekonstrukciója épp az irodalom nyelvi valóságának fölértékelődésétől kapta a döntő – még módszerkritikai szempontból sem elhanyagolható – támogatást.”¹⁰

Mivel a nietzschei filozófia aforisztikus jellegéből adódóan a szerző nyelvelméletének két fontos dokumentuma nem alkot egységes nyelvfilozófiai rendszert, a „nietzschei nyelvfilozófia” felé aligha fordulhatott Kosztolányi érdeklődése. Figyelembe véve azonban, hogy Kosztolányi életművében a Nietzsche-hatás nem csupán konkrét utalások formájában, hanem sokkal inkább gondolkodásának egészét meghatározó hatásként van jelen, és kiváló német nyelvtudása, valamint Nietzsche filozófiája iránti érdeklődése miatt Kosztolányiról az akkoriban hozzáférhető teljes Nietzsche-korpusz ismerete feltételezhető¹¹, úgy vélem, nagy valószínűség szerint olvasta Nietzsche nyelvről szóló írásait. Ezt erősíti az a tény is, hogy 1913-ban már a teljes német nyelvű életmű-kiadás hozzáférhetővé vált hazánkban.¹² Ennek ellenére mégsem gondolom, hogy az esetleges gondolkodástörténeti hatás filológiai is bizonyítható lenne. A dolgozat célja tehát nem a konkrét – filológiai, gondolkodástörténeti – hatás kimutatása, sokkal inkább a két szemlélet dokumentumainak „összeolvasása”, az olvasó reflexióinak közreadása.

A két szerző nyelvszemléletének legalapvetőbb közös vonása, hogy a szóforma és a fogalom kapcsolatának vizsgálatakor mindketten egyfajta *motivált szójelentés*ből indulnak ki, aminek az a feltevés az alapja, hogy a nyelvképző ember nem fogalmakban, hanem érzéki élményei alapján gondolkodik, így hozza létre szavait, ítéleteit. Nietzsche szerint a nyelvképző ember nem dolgokat vagy folyamatokat, hanem *ingereket* fog fel, nem érzéseket

⁹ DE MAN, Paul: *A trópusok retorikája (Nietzsche)*. In: Uő: *Az olvasás allegóriái*. Szeged: Ictus-JATE 1999. 143.

¹⁰ KULCSÁR SZABÓ Ernő: *Nietzsche – az ezredfordulón. A „végtelen interpretáció” történetisége: nyelviség és antropológia között*. In: Uő: *Szöveg – medialitás – filológia. Költészettörténet és kulturalitás a modernségben*. Bp.: Akadémiai, 2004. 17. A német recepció ilyen irányú változását jól tükrözi a *Nietzsche-Handbuch Sprachphilosophie* címszavának szakirodalom-jegyzéke (*Nietzsche-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Hrsg. von OTTMANN, Henning. Stuttgart; Weimar: Metzler, 2000. 331.), míg az a francia Nietzsche-recepció nyelvi kérdéseket érintő írásaiba az *Athenaeum* 1992/ 3-as száma nyújt betekintést.

¹¹ Az életmű ilyen szempontú vizsgálatának fontos dokumentuma Lengyel András már idézett munkája. A fenti feltevésre vonatkozóan Vö. LENGYEL András: *I. m.* 78.

¹² A Nietzsche's Werke sorozat köteteiben található bejegyzések tanúsága szerint a könyvek 1907 és 1913 között kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának tulajdonába.

ad vissza, hanem csak az érzések leképezéseit. Az ideg ingerlése által keletkezett érzetet kifelé egy *kép* ábrázolja. Nem a dolgok lépnek tehát be a tudatunkba, hanem az a mód, ahogyan hozzájuk viszonyulunk.¹³ Kosztolányi szintén azt vallja, hogy a nyelvet tanuló gyermek – akiről tudjuk, hogy nyelvhez való viszonyában Kosztolányinál mindig az alkotó költővel analóg – a világhoz szemléleti úton közelít: „A gyermekek csodálatos idegennyelv-tanulási képességében sem hiszek. Előnyük a felnőttekkel szemben pusztán az, hogy *szemléleti úton gondolkoznak, mint az ősember, s nem fogalmakban, mint mi...*”¹⁴ (Kiemelés Gy. L.) A gyermekhez és az ősemberhez hasonlóan a költő gondolkodásának is az érzékelés, és nem a fogalomalkotás az alapja: „Az igazi költők pedig mindig széplelkek voltak, esztéták, a szó legnemesebb és leggöröggebb értelmében – hiszen *az esztétika érzéki észrevételt, érzéki és érzékletes teremtést jelent* –, s a széplelek, *az esztéta az, akinek a világ mint látvány és kép létezik.*”¹⁵ (Kiemelés Gy. L.) Fő kérdésünk: hogyan tükröződik ez a szemléleti alapú, képi gondolkodás nyelvünkben? Mivel érzékelésünk részleges, mindig csak egy számunkra szembetűnő jegyet emel ki. „A nyelv sohasem fejez ki valamit tökéletesen, hanem mindenütt csupán a leginkább szembeötlő jegyet emeli ki: a jelen tagadása még nem múlt, ám a múlt valóban a jelen tagadása. Akinek agyara van, az még nem elefánt, akinek sörénye van, még nem oroszlán, a szanszkrit nyelv mégis dantín-nak nevezi az elefántot és kesín-nek az oroszlánt. Költők számára természetesen még sokkal szabadabb a szóhasználat, mint a szónokok számára.”¹⁶ Világos tehát, hogy az elefánt esetében az állat agyara, míg az oroszlán esetében az állat sörénye az az emberi érzékelésen alapuló tulajdonságjegy, ami alapján a szanszkrit nyelv az állat egészét megnevezi. A nyelv köznapi használatakor ez a jelentésem inaktív, a beszélő már nincs tudatában annak, hogy a *dantín* szóban az ’agyara van’, míg a *kesín* szóban a ’sörényes’ jelentésem van jelen. Nietzsche példái a kígyó különféle megnevezésére szintén megviágító erejűek. Az egyes nyelvekben a kígyó elnevezésében különböző jelentéselemek rögzültek: a görög *drakón* szó a ’csillogó tekintetű’, a latin *serpens* a ’csúszómászó’, az *anguis* a ’összehúzó’ jelentéselemet őrzi, míg a héber sziszegőnek vagy tekergőnek nevezi ugyanazt az állatot.¹⁷ Látjuk tehát, hogy mindegyik nyelv a kígyónak egy-egy jellemző tulajdonságát emeli ki, amit aztán a nyelv az állat egészének megjelölésére használ. Ugyanez mondható el több magyar állatnévről is, gondoljunk csak *szarvas*, *szarvasmarha*, *szarvasbogár* szavainkra, ahol az elnevezés alapja a ’szarva van’ jelentésem.

¹³ Vö. NIETZSCHE, Friedrich: *Retorika*. (Ford. FARKAS Zsolt). In: *Az irodalom elméletei. IV.* Szerk. THOMKA Beáta. Pécs: Jelenkor 1997. 21.

¹⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső: *A nyelvtanulásról*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 9.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Szépség*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 303.

¹⁶ NIETZSCHE, Friedrich: *Retorika*. I. m. 47.

Nyilvánvaló, hogy az említett példákban a szó és a fogalom között szünekdohkés kapcsolat jön létre, ami egyfajta motivált szójelentést eredményez, amennyiben az érzékelés számára hozzáférhető tulajdonságjegy alapján nevezi meg a fogalmat.

Kosztolányi szóról vallott felfogásának fontos mozzanata, hogy a nyelv nem értelmi, hanem lélektani alapon működik. Ebből a feltevésből kiindulva ugyanarra a következtetésre jut, mint Nietzsche. „Csak arra hívom fel a figyelmüket, hogy a nyelv gondolatmenete nem értelmi, hanem lélektani. *Egy szó sohasem fejezi ki a teljes fogalomkört, pusztán jelzi.* Minden szó olyan, mint egy hangvilla, megüt egy hangot, mi vele rezgünk, s akkor egyszerre zengeni kezdenek bennünk azok a titkos és tudattalan kísérő jelenségek is, melyek a fogalomhoz kapcsolódnak. A szó megállapodás dolga. (...) Miért hívjuk úgy a kezét, hogy *kéz*? *Miért nevezzük a papírkereskedést papírkereskedésnek, ahol tintát, tollat, pecsétviaszt, arab enyvet is vásárolhatunk? Miért asztalos az asztalos, aki ágyat és koporsót is készít? Miért beszélünk mennydörgés-ről, amikor nem a menny dörög, hanem az ég, nem is az ég, hanem a felhőkben felgyülemlett nagyfeszültségű villamosság? Miért mondjuk négy fal között, hiszen ez a kép egy leégett házat idéz elénk, melynek teteje és padlója hiányzik, s miért nem mondjuk inkább: öt vagy hat fal között?*”¹⁸ Kosztolányi megállapítja ugyan, hogy a szó megállapodás dolga, de korántsem mondja azt, hogy a nyelvi jel önkényes. Az iménti idézet világosan jelzi, hogy a nyelv lélektani alapú megközelítése a nyelvi jel motiváltságát is maga után vonja.¹⁹ Nietzschehöz hasonlóan Kosztolányi példái is azt mutatják, hogy, noha a szó a fogalomkörnek mindig csak egy jellemző jegyét emeli ki, ez a kiemelés mindig motivált, vagyis szemléleti alapú, amennyiben a jelölt dolog emberi percepcióján alapul. Miért beszélünk mennydörgésről, amikor nem a menny dörög? Azért, mert az ember számára érzékei útján a jelenséget kísérő hanghatás válik hozzáférhetővé és nem maga a jelenség. Nietzsche szavaival: nem a dolgok lépnek be a tudatunkba, hanem az a mód, ahogy hozzájuk viszonyulunk. A nyelvi jel motivált megközelítése Humboldt nyelvelméletéhez irányítja a kutatót. Noha a konkrét, filológiai hatás sem Nietzsche, sem Kosztolányi esetében nem bizonyított, a szemléletbeli rokonság mindkét esetben szembetűnő. Úgy vélem, hogy a nem pusztán önkényesnek tekintett nyelvi jelentő, továbbá a nyelvhasználó közösség nyelv szokásainak függvényeként értelmezett – és ezáltal viszonylagossá tett – „valóság”

¹⁷ Vö. NIETZSCHE, Friedrich: *Retorika*. I. m. 22.

¹⁸ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Természetjáró*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 239. (A fogalmak kurziválása Kosztolányi kiemelése, a többi kiemelés Gy. L.)

¹⁹ Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *I. m.* 259-271.

teremti meg a recepcióban a Kosztolányi – Humboldt, Nietzsche – Humboldt és, tegyük hozzá, Kosztolányi – Nietzsche párhuzamot.²⁰

Kosztolányi gyakran beszél a szavak jelentésének szűküléséről és bővüléséről, amit szintén a nyelv lélektani alapú működésével magyaráz. Ha közelebbről megnézzük Kosztolányi példáit, világossá válik, hogy a lélektaniség fogalmával tulajdonképpen azt a jelenséget írja körül, amit Nietzsche a nyelvképző ember alapvető tulajdonságaként tart számon, vagyis azt, hogy szemléleti alapon hozza létre szavait a fogalom egy jellemző jegyének kiemelésével. „Nem értem, hogy valaki átallja alkalmazni a sztetoszkóp helyett a szívhallgatót (...), azért, mert »a szívhallgatóval nemcsak a szívet, hanem például a tüdőt is hallgatja az orvos.« Ez az okoskodás túlon túl ésszerű. Maga a nyelv nem ilyen ésszerű. Az elmésen tágítja-szűkíti a szavak jelentését. Ha ehhez a következetességhez ragaszkodnánk, többé [...] sohase szabad kávéház-ról beszélnünk, mert a kávéházban a kávé kívül tejet, tintát, csokoládét és aszpirint is kapunk.»²¹ Kosztolányi „nyelvtisztító” tevékenységének tehát szintén az a felismerés az alapja, hogy egy idegen szó soha nem adható vissza magyarul teljes egészében, csupán az idegen nyelvű fogalom egy jelentéselemének kiemelésével. Emögött az a felismerés áll, hogy az egyes nyelvek eltérő módon viszonyulnak a valósághoz és szavaikban egymástól többé-kevésbé különböző világlátás tükröződik: „A *Blut* nem azonos a *vér*-rel. Német nyelvészek szerint ebben a szavukban a rőt, a rozsdaszín lappang. Mi azonban a *vér* hallatára elsősorban a *vörös*-t látjuk, mely a *véres*-ből támad...A szavak fogalmi értékénél mindig több és döntőbb hangulati kísérőjük.»²²

A rész-egész viszonyon alapuló fogalomalkotás mellett gondolkodásunk alapvető sajátossága, hogy hasonlatokban gondolkozunk: „Ha a lámpára azt mondom, hogy olyan, mint a nap, az nem jelenti azt, hogy a lámpa azonos a nappal. Sőt, éppen a lámpa és a nap különbségét jelenti. *E különbözöség által azonban gyarló emberi elménk, mely mindig hasonlatokban gondolkodik, rájön arra, hogy milyen tulajdonképpen a lámpa.*”²³ (Kiem. Gy. L.) Nietzsche valójában a Kosztolányi által leírt folyamatot nevezi trópusnak: egy dolognak

²⁰ Kosztolányi nyelvszemléletének humboldti vonásait hangsúlyozza Szegedy-Maszák Mihály már idézett tanulmányában. Nietzsche nyelvelméletének ilyen irányú megközelítésével kapcsolatban vö. BORSCHE, Tilman: *Natur-Sprache. Herder – Humboldt – Nietzsche*. In: *Monographien und Texte zur Nietzsche-Forschung*. Hrsg. von Ernst BEHLER, Eckhard HEFTRICH, Wolfgang MÜLLER-LAUTER. Berlin – New York: de Gruyter, 1994. 112-130.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Nyelvművelés*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 187.

²² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Túlvilági séták*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 110. Kosztolányinak ez a tétele Edward Sapir gondolkodásával mutat rokonságot (vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *I. m.* 262.), akinek a nyelvi relativitásról szóló tételét egyes kutatások Nietzsche nyelvfilozófiájával hozzák kapcsolatba. (Vö. HÖDL, Hans Gerald: *Nietzsches frühe Sprachkritik: Lektüren zu „Ueber Wahrheit und Lüge im aussermoralischen Sinne“*. Wien: WUV-Universitätsverlag 1997. 14.)

²³ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Még egy szó a versbírálatról*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 593.

egy hozzá hasonló dologgal való azonosítását észlelésünk alapvető eljárásának tekinti. Trópusikus gondolkodásunk következménye, a nyelvi megtévesztés, tehát ősjelenség.²⁴

Nietzsche meghatározása alapján a szó egy idegi inger hangokká való leképezése. De hogyan ábrázolható egy lelki aktus hangképpel? Nietzsche az idegi inger hanggá alakulásának folyamatát a kettős metaforizáció jelenségével magyarázza: „Egy idegi inger először képpé alakítva! Első metafora. Majd hangokkal adjuk vissza a képet! Második metafora.”²⁵ Nietzsche szerint tehát az idegi inger hanggal való leképezésének folyamatába belép a *kép*, amely köztes állomásként lehetővé teszi az érzéki élmény hangokban való kifejezését. Amikor tehát a nyelvképző ember a *szarvas* szót kimondta, érzéki élményét úgy alakította hangképpé, hogy az állat egészének egy számára jellemző jegyét képként rögzítette. Ha megnézzük, mit mond ezzel kapcsolatban Kosztolányi, érdekes hasonlóságot tapasztalunk: „Napjainkban a marha többnyire szitokszó. Egy hétéves városi fiúcska, aki először kerül a pusztára, és ott marhát lát, *nem mindig tudja azonosítani a nevet a fogalommal*, egy darabig még zavarja az, hogy ennek a marhának szarva van és négy lába, mert lelki szemei előtt egy másik *kép* lebeg, annak a jó barátjának a képe, akit rendszerint ezzel a megszólítással szokott kitüntetni...”²⁶. (Kiemelések Gy. L.) Az ironikus hangvétel ellenére is világossá válik a példából, hogy a név (a szó jelölője) és a fogalom (a szó jelöltje) között a kép egyfajta közvetítő szerepet tölt be. Megvilágító erejű ezzel kapcsolatosan Alekszandr Potebnja elmélete, aki a szónak szintén három elemét különbözteti meg. A szó *külső jele* (hangformája) és *jelentése* mellett megkülönbözteti a *képzetet*, a szó belső formáját, amely a nyelvi jel harmadik, a jelölő és a jelölt között egyfajta tertium comparationisként közvetítő eleme. A képzet tehát a jelentés belső jele, a szó legközelebbi etimológiai jelentése, mely a szónak a hétköznapi használatban kihunytt történeti jelentéseit őrzi. Ennek értelmében tehát a jelentés jele kettős módon létezik, úgy mint hang és úgy, mint képzet.²⁷

Noha a világos képzetrel bíró szót a hagyomány képes átörökíteni, az érzéki észlelésen alapuló, aktív képzetrel bíró motivált szójelentés a köznapi nyelvhasználatban elhalványul. Nietzsche Jean Paul *Vorschule der Aesthetik* című művét idézve megállapítja: „Amint az írásban előbb volt a képírás a betűírásnál, úgy volt a beszédben a metafora, amennyiben

²⁴ Vö. Hödl könyvének Nietzsche trópusairól szóló fejezetével. (HÖDL: *i. m.* 47.) Nietzsche a metafora fajtáinak arisztotelészi felosztásából tulajdonképpen csak az analógia alapján létrehozott metaforát fogadja el metaforának. Vö. NIETZSCHE: *Retorika*. I. m. 46.

²⁵ NIETZSCHE, Friedrich: *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. (Ford. TATÁR Sándor). In: *Athenaeum* 1992/3. 6.

²⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Párbeszéd*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 206.

²⁷ Vö. POTEBNYA, Alekszandr: *A szó és sajátossága. Beszéd és megértés. A költői műalkotás három összetevője*. (Ford. HORVÁTH Kornélia) In: *Poétika és nyelvelmélet*. Szerk. KOVÁCS Árpád. Bp.: Argumentum 2002. 147-156.

viszonyokat és nem tárgyakat jelöl, a *korábbi* szó, amely csak lassanként kényszerült *tulajdonképpen kifejezéssé* halványulni. Az átlelkesítés [Beseelen] és a megtestesítés [Beleiben] még egybeesett, mert még összerosódott az én és a világ. Ezért a szellemi viszonyok tekintetében minden nyelv megfakult metaforák szótára.”²⁸ (Kiemelés az eredetiben.) Vagy ahogy Nietzsche *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című esszéjében fogalmaz: az ember a közvetlen szemléleti metaforákat sémává desztillálja, vagyis a képeket egy-egy fogalommá oldja föl.²⁹ A fogalmak létrejötte Nietzschénél nem a nyelvhasználat kezdete, hanem az eredendően metaforikus nyelvhasználat történetének egyik állomása.³⁰ Kosztolányi Arany János Hamlet-fordítása kapcsán a „Vegyétek észre bár, de *nyelvre* nem” sort értelmezve ugyanerről a folyamatról ír: „Az első szókép – észrevenni – annyira belénk csontosodott, hogy rendszerint nem is gondolunk eredeti jelentésére, nem vesszük észre, hogy amikor *észreveszünk* valamit, akkor voltaképpen az eszünkre emeljük – az eszünkre tesszük, mint valami tárgyat a vállunkra (...) De amint az alkotó költő e két szóképet párhuzamba állítja, hogy kiegészítsék és megvilágítsák egymást, földézi a nyelvnek azt a mozgalmas őskorát, a nyelvnek azt a „cseppfolyós állapotát”, amikor Shakespeare egy új világteremtés zürzavarában írt.”³¹ (Kiemelések az eredetiben.) Az *észrevesz* ige tehát eredetét tekintve metaforikus kifejezés, amit Kosztolányi értelmezésében a két cselekvés – *valamit a vállára vesz*, illetve *valamit az eszére vesz* – közti párhuzam tesz motiválttá. A köznapi nyelvhasználatban azonban ez a szókép elveszítette érzékletességét, képi erejét, vagyis fogalommá vált. Arany szóhasználatának jelentősége éppen abban áll, hogy feléleszti a szónak a köznapi nyelvhasználatban kihunyott, történeti jelentését és rámutat a szó eredeti metaforikusságára, képi jellegére.

Nietzsche és Kosztolányi egyaránt arra a következtetésre jut, hogy a hétköznapi kommunikációban egy aktív képzetel bíró szó eredendő képisége elhalványul. Ennek okát azonban másképp magyarázzák és a jelenségből levont következtetések is eltérő irányba visznek. Kettejük attitűdbeli különbsége talán itt érhető leginkább tetten. Nietzsche szerint a közös nyelvhasználat fogalmakká merevíti az eredetileg szubjektív szemléleti metaforákat, vagyis objektívnek fogad el valamit, ami nem az. „Mi is tehát az igazság?” – teszi fel a kérdést Nietzsche. „Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok át- meg átrendeződő serege, azaz röviden: emberi viszonylatok összessége, melyeket valaha poetikusan és retorikusan felfokoztak, felékesítettek és átvitt értelemmel ruháztak föl, s amelyek utóbb a

²⁸ NIETZSCHE, Friedrich: *Retorika*. I. m. 43-44.

²⁹ NIETZSCHE, Friedrich: *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. I. m. 8.

³⁰ Vö. MEKIS Péter: *Nietzsche és Frege a szó uralmáról az emberi szellem felett*. In: *Világosság* 2003/11-12. 270.

hosszú használat folytán szilárdnak, kanonikusnak és kötelezőnek tűnnek fel egy-egy nép előtt: az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák, amelyek megkopván elveszítették érzéki erejüket.”³² Ennek következménye, hogy mindenki egy szilárd konvenció szerint hazudik, öntudatlanul és évszázados szokásoktól vezérelve. Nietzsche számára tehát nem létezik eredendő jelentés, a jel elveszíti egyszerű jelentő létét. A szavak csupán maszkok, a nyelvi jelek magukat igazoló interpretációk, melyek „egész történetük során interpretálnak, és végeredményben csak azért jelentenek valamit, mert lényeges interpretációk.”³³ Nietzsche írásmódja is ezt a nyelvfelfogást tükrözi, hiszen töredékes írása megszakításokkal szóló beszéd, és bár van jelentése, nem ábrázoló és nem is jelentő képessége révén beszél. Nem a jelentés, a lehetséges értelem vagy az értelem megvonása fejeződik ki benne, hiszen a nyelv folyamatosan önmagához tér vissza.³⁴ Nietzsche tapasztalata alapján a beszéd nem dialektikus, az ellentét nem ellentételeződik, hanem mellérendelődik, így összegezve azt, amit az egyidejűség nem tud megragadni.³⁵

Ezzel szemben Kosztolányi érdeklődése nem a nyelv „cinkossága” folytán elleplezett igazság, hanem a szó szerkezete és élete felé fordul, a megnevezés és a nyelvi manifesztáció viszonyának kérdésén kívül elsősorban a szó hangteste és szemantikai emlékezete foglalkoztatja.³⁶ Úgy véli, „a múlt sohase vész el teljesen. Megmarad a szó mélyén, mint mellézköngye, s gazdagítja, színezi tartalmát.”³⁷ „Számára a nyelvészet apparátusával leírható szótörténet a szóba foglalt képzettartalom azonosítását szolgálja, vagyis megközelíthetővé teszi a szó *eredendően, természeténél fogva adott szimbolikus elemét.*”³⁸ (Kiemelés az eredetiben.) Kosztolányi nyelvtörténeti érdeklődése szorosan összefügg költői tevékenységével, a költészet lényegéről vallott felfogásával, valamint azzal a teremtő tevékenységgel, melyet a költő a szavak „mágikus” erejének segítségével visz véghez. A Magyar Tudományos Akadémia által kiadott etimológiai szótárfüzet olvasása kapcsán így ír

³¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *A téli rege új szövegéről. (Vita és tanulmány).* In: Uő: *Nyelv és lélek.* I. m. 518.

³² NIETZSCHE, Friedrich: *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról.* I. m. 7.

³³ FOUCAULT, Michel: *Nietzsche, Freud, Marx.* (Ford. ANGYALOSI Gergely) In: *Athenaeum* 1992/3 163.

³⁴ Nietzsche írásmódjával kapcsolatban mondottakat vö. BLANCHOT, Maurice: *Nietzsche és a töredékes írás.* (Ford. ADÁM Anikó). In: *Athenaeum* 1992/3 61.

³⁵ Uo. 60. Az így értelmezett nyelvi jel a folyamatos interpretációt vonja maga után. Az interpretáció szükségességét illetően Blanchot ugyanarra a következtetésre jut, mint Michel Foucault: „Ezért szükségszerű az értelmezés, de nem az egyetlen, rejtett, vagy akár kétértelmű igazság feltárása, hanem egy többértelmű szöveg olvasása, amikor a szövegnek nincs más értelme, mint a >>folyamat, a kifejlés<<, amely maga az interpretáció.” (BLANCHOT: Uo.) „Nem azért vagyunk interpretációra ítélve, mert léteznek elsődleges és enigmatikus jelek, hanem mert léteznek interpretációk, mert minden alatt, ami csak beszél, ott húzódik az erőszakos interpretációk végtelen, nagy szövedéke.” (FOUCAULT: i. m. 163.)

³⁶ Erre a kettős irányultságra először SZITÁR Katalin hívta fel a figyelmet. SZITÁR Katalin: *A prózanyelv Kosztolányinál.* Budapest: ELTE 2000. 7-29.

³⁷ KOSZTOLÁNYI Dezső: *A szavak és sorsuk.* In: Uő: *Nyelv és lélek.* I. m. 260.

³⁸ SZITÁR Katalin: *I. m.* 13.

szótörténet és költészet kapcsolatáról: „Nekem ennek az új szótárnak az átlapozása izgatóbb művészi élmény volt, mint egy regény. Két-három napig bujkáltam a szavak rengetegében. Azután gyönyörködtem külön-külön egy szó muzsikájában. Addig mondogattam magam előtt, addig zsongattam vele a figyelmem, amíg elvált a fogalomtól, amelyet jelent, szabadon, testtelenül, bátran önálló életre kelt, és akkor kiszabadulva a szokott kapcsolatból – megnyilatkozott előttem rejtett, metafizikai és zenei értelme. Hipnotikus hatása van a szónak. A gyereknek mindegyik szimbólum. Ami a felnőttnek eszköz, az neki varázsos játék. A művész, aki jobban ismeri a szó és a fogalom kapcsolatát, mint a gyakorlati ember, nagyon közeledik a gyermek szószemléletéhez. Amikor ír, meglazul ez a merev kapcsolat, és – a fantázia ellenőrzése mellett – minden lehetségessé válik. Itt kezdődik a szavak fölényes élete, a szavak kultúrája, a költészet.”³⁹ Látjuk tehát, hogy Kosztolányi a költészet lényegét jelölő és jelölt konvencionális kapcsolatának újratemtésében látja. Ez az újratemtés kétféle úton mehet végbe. A költő az ismétlés során elszakítja egymástól a szó hangalakját és jelentését, így a kezdeti jelölő maga is a nyelvi jelölés tárgyává, vagyis jelöltté válik. E másodlagos jelölésen keresztül a szó hangalakja új jelentésre tesz szert a szövegben. Egyrészt úgy, hogy a hangalaki megfelelések új, a nyelvben eddig ismeretlen szemantikai (kvázi-etimológiai) viszonyokat létesítenek különböző szavak, illetve szövegrészek között, másrészt pedig azáltal, hogy a költő érzékelhetővé teszi a szóban foglalt képzetet, vagyis a szó történeti szemantikáját.

A hangzásmetaforizációt – a hasonló hangtestű szavak között teremtődő szemantikai kapcsolatot – legszembetűnőbben a rímhelyzetben lévő szavak hívják elő: „Az igazi rím mindenkor könnyű és mindenkor játék. (...) Általa valahogy kisiklunk a fogalmak börtönéből. (...) Egy tárgy áll előttünk, s mi nem érezzük a súlyát, csak a zenéjét. Meglazítjuk a fogalom és a neve között való ősi kapcsolatot, amelyet évezredek óta nem mert megbolygatni senki, s a fogalmat mással, egy merőben idegen tárggyal kötjük össze, nem az okság törvényeinek, de egy magasabb princípiumnak, a minden dolgokat átható zenének alapján. Micsoda illúzió és micsoda felszabadulás. Annak a külső jelképe, hogy a vers függetlenít minden realitástól.”⁴⁰ Kosztolányi konkrét példa alapján mutatja be a jelenség működésmódját: „Amikor például a francia a *lune*-t hallja, érzi, hogy az nőnemű, s mint latin, az öntudata mélyén arra gondol, hogy valamikor a hold istennő lehetett, míg a *hold* szó hallatára nem nőre gondolunk, hanem – a hangzás rokonsága révén – talán arra, hogy ez a holt csillag, mely kiégett krátereivel

³⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *A! – Aszó*, In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 23-24.

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Rímszótár, rímek*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 595.

kereng az űrben.”⁴¹ Nyilvánvaló, hogy *hold* és *holt* szavunk között nincs etimológiai rokonság, a költői tudat számára mégis szemantikai kapcsolat teremődik a két szóforma között. Mindezeknek a belátásoknak módszertani következményei vannak a költői szöveg elemzésére nézve, hiszen a nyelv „társalkotói” tevékenységére építő szemlélet a verset nyelvi képződménynek (és nem a szerzői életrajz illusztrációjának) tekinti. Emellett nagymértékben számít a befogadói aktivitásra, hiszen „az új verseket ketten írják, a poéta és az olvasó.”⁴²

Másik lehetséges út a szó szemantikai emlékezetének felélesztése, melynek első lépése a szó hangalakjának elszakítása konvencionálissá vált jelentésétől: „Arra gondolok, hányszor mondják ki most naponta, minden órában, minden percben széles e világon ezt a szót: béke. [...] Most, mikor van egy kis esély, hogy ezekből a betűkből valóság is válik, egy hiszékeny negyedórában, sokszor egymás után kimondom, magam elé, a bűvös magyar szót, hogy elszonguljon az értelmem, és megfélelkezve a jelentéséről, semmi mást ne érezzek, mint a hangzók érzéki hatását [...] *béke, béke, béke.*” Mint látjuk, a szerző a nyelvi jel hangformájának elszakadását a referenciától a szó hangalakjának folyamatos ismétlésével éri el. A második lépés a szó történetének vizsgálata: „Mint műkedvelő és szerény nyelvész, leemelem a könyvtáram polcáról a *Nyelvtörténeti Szótár*-t, mely szavaink múltjáról világosít föl, mintegy a nyelvkincsünk nemesi armálisát tartalmazza. Vajon mikor írták le először? Ezt látom: A *Virginia*-, a *Jordánszky*- és a *Debreceni-Kódex*-ben, a XVI. század elején. Aztán éldegélt a szó, csöndes békében. Csak a nyelvújítók nem hagytak neki békét, elcsapták az utolsó betűjét, és rövid időre *bék* lett belőle.” Utolsó lépésként következik a szó történeti jelentéseinek a feltárása, azaz a szó történeti szemantikumának felidézése: „Eredetével, mint az *Etymologiai Szótár*-ban olvashatni, még nincsenek tisztában nyelvészeink. Valószínű, hogy török-tatár, csatagáj eredetű szó. Nem fárasztom az olvasót hosszabb szóhüvelyezéssel, csak még annyit, hogy a mi szavunk, a béke jelentése tulajdonképpen kötés, összebogozás, frigy, de egyes árnyalata a csókot is magában foglalja, és egy oszmán formája az erős, fiatal atlétát jelenti. Ezt érezték őseink a békében: a becsületes kézszorítást, a fiatalságot, a csókot, az élet erejét.”⁴³ Miután a költő elszakította a hangalakot konvencionálissá vált jelentésétől, a béke szó reszemantizálását hajtja végre azáltal, hogy feléleszti a szó köznapi nyelvhasználatban kihunyott történeti jelentéseit. Ezzel a tevékenységével a nyelvet eredeti létmódjába, energiea-természetébe juttatja vissza.

⁴¹ KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ábécé a fordításról és a ferdítésről*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 512.

⁴² KOSZTOLÁNYI Dezső: *Az új irodalom*. In: Uő: *Nyelv és lélek*. I. m. 277.

⁴³ Az idézetek az *Ábránd egy szóról* című írásból valók. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Ábránd egy szóról*. In: *Nyelv és lélek*. I. m. 31-32.

A fogalmak „börtönéből” való kiszabadulás lehetséges eszközének Nietzsche is a költői tevékenységet tekinti: „A metaforaalkotás iránti ösztön, az embernek ama lényegi ösztöne, amelyet egy pillanatra sem hagyhatunk ki a számításból, mert ily módon magától az embertől tekintenénk el [...], más teret keres magának, ahol hatását kifejtheti, s új medret, és ezt a mítoszban, illetve egyáltalán a művészetben találja meg, aholis szüntelenül összezavarja a fogalmak rubrikáit és celláit, akképpen, hogy új [név]átviteleket, metaforákat, metonímiákat terem.”⁴⁴ A szóbeliség művészi formái képesek tehát arra, hogy a köznapi nyelvhasználatban automatizálódott nyelvhasználatot újratelemeljék és a nyelvhez való aktív viszony kialakításával megújítsák gondolkodásunkat.

⁴⁴ NIETZSCHE, Friedrich: *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. I. m. 12.